مشتاق گبول

ايم ڪمل جو نئون غزل

A study of M.Kamal's "Nao Ghazal"

Abstract

When Sheikh Ayaz was busy in writing modern and very popular lyrics here in Sindh, and Naraen Shiyam there in India. M. Kamal found his new path in poetry writing with different diction and expression.

At that time, none of any poet was free in order to come out from the poetic impact of Ayaz and Shiyam but M.Kamal did so.

In his second book of poetry named "Roshan Rahoon, Dundhla Maag" he recognized himself very new voice of modern poetry, through that book he foundation of his own way and style in poetry writing.

In the end of that book, he wrote a note on new lyrics, what he chosen for self. In that note he discussed comprehensively and made clear the features of new "غزل" lyrics.

More ever, he wrote in that note, that, "the feeling of today's age is material, machnical and full with fear, and people are facing uncertainty, loneliness, alienation and sense of helplessness.

He brought new sprit of life. His "ghazal" changed the atmosphere of poetry.

In this article, the scholar tried to draw an image of M.Kamal, as the poet, along with his new and un-touched thoughts, he introduces in his poetry.

Keywords: M. Kamal, Ghazal, Nao Ghazal, Poetry, Lyrics, Shaikh Ayaz, Narayan Shyam, Wasdev Mohi.

جنهن وقت سنڌ ۾ اياز جو 'گيڙو ويس غزل' ۽ هند ۾ نارائڻ شيام جو تخليقي ۽ جمالياتي غزل جي عروج جو دور هو ۽ سنڌ ۽ هند جي شاعريءَ تي انهن ٻنهي شاعرن جي ڇاپ هئي. ان دور ۾ ايم ڪمل پنهنجي غزل جي لاءِ الڳ رستي جي چونڊ ڪئي. هن پنهنجي غزلن جي ٻئي مجموعي 'روشن راهون ڌنڌلا ماڳ' ۾ پنهنجي فني، فڪري

۽ ذهني لاڙن جو بنياد وڌو. هن پنهنجي اندر جي بيوسي، خوف، تنهائي ۽ ڪاوڙ کي غزل ۾ پيري ’نئين غزل‘ جا بنياد قائم ڪيا. هن اُتندي ئي روايت سان بغاوت ڪئي. هن پنهنجي غزلن جي ٻئي مجموعي جي آخر ۾ ”نئين غزل تي هڪ نوٽ“ لکي پنهنجي ’نئين غزل‘ جا خدوخال واضع ڪيا.

> ”نئين ڪويتا وانگر اڄ جي دور جو احساس، يعني مادي خوشحالي، ذهني ڪنگالپڻو مشيني ۽ ميڪنيڪل زندگي، خوف، بي يقيني، تنهائي. اجنبيت، بي چارگيءَ جو احساس وغيره جا اشارا نئين غزل جو روح آهن. يعني پُراڻي ۽ نئين غزل ۾ بنيادي فرق بدليل فضاجو آهي.“ (1)

ڪمل جي مٿين راءِ منجهان اها ڳالهہ واضع ٿئي ٿي تہ ان دور ۾ هن شعوري طور تي پنهنجي لاءِ نئين پيچري جي چُونڊ ڪري ورتي هئي. ’نئين غزل‘ لاءِ هن وٽ هڪ مڪمل ۽ واضع خاڪو نهي چُڪو هو. ڪمل بہ غزل جي روايتي تصور جو رنگ ڍنگ، اسلوب، ٻولي، موضوع، ڪردار، تشبيهون، استعارا، ڪنايا ۽ علامتون ئي تبديل ڪري ڇڏيون. هن غزل جي روايتي فضا کي ڇڏي اُن کي نئين فضا ڏني.

> ”نئين غزل ۾ انسان تي پيل ديو ايرن ٿا. انهن جي شعري ردعمل ۾ نوان اشارا، نيون علامتون وجود ۾ اچن ٿيون. طنزي اندازِ بيان، غصي ۽ بي چارگيءَ جو انوکي ڍنگ سان اظهار اهو تخليقي عمل، غزل ۾ نئين فضا کي جنمائي ٿو. “ (2)

شهريت، شهري سماج جون ذلتون، مجبوريون ۽ الميا، نيون علامتون، نوان اشارا ۽ ڪنايا، نئون ماحول، طنز، ڪاوڙ گهر جي ٽُٽڻ جو احساس، ڊارائپ ۽ لاتعلقي، خوف ۽ غير سلامتي ۽ بيوسيءَ جو انوکي ڍنگ سان اظهار، تضاديہ جوڙا ۽ خيال جو ٽڪراءَ ڪمل جي نئين غزل جا اهم بنيادي عنصر آهن.

ڪمل جو اهم ترين ڪارنامو غزل جي موضوع ۽ مزاج ۾ ڦير ۽ بدلاءَ آڻڻ آهي. هن غزل کي حسن ۽ عشق جي محدود فضا مان ڪڍي، اُن کي نون موضوعن سان آشنا ڪيو. هن غزل کي هر قسم جي خيالن، جذبن ۽ محاڪات جي اظهار جو ذريعو بڻايو. سائنسي ترقي سبب مصروفيت، بي اطميناني ۽ انتشار جي فضا، غزل ۾ آندي. جيڪا فضا خود هڪ نئين روايت بڻجي وئي آهي.

ايم ڪمل پنهنجي غزل جو رشتو شهري زندگيءَ ۽ ان سان وابستہ مسئلن سان ڳنڍيو. هن اُن ۾ نئين دور، مشيني ۽ ميڪنيڪل زندگيءَ جا احساساتي رنگ

پريا. جنهن کي هن ’نئون غزل‘ جو نالو ڏنو ۽ اهو ئي ’نئون غزل‘ هن جي خاص سُڃاڻپ بڻيو. هن پنهنجي ’نئين غزل‘ کي سنڌي غزليہ شاعريءَ ۾ نئين روايت طور پيش ڪيو. سندس ’نئون غزل‘ شهر جي تهذيبي، تمدني، سياسي، سماجي ڪلچر ۽ ان جي نفسيات سان تعلق رکي ٿو. لفظن جي چُونڊ بہ شهري سماج مان کڻي وئي آهي.

گند، بوءِ تي هري ويندين آخر.
اڄ پلي نڪ تي تون رومال رکين.
(ڪمل، 39:1981)

ڏاڍو گند ۽ بانس آ قاتل گٽر جي هٽ مگر،
چا ڪجي گهر ڏي وڃڻ جو هڪ اهو ئي رستو آ.
(ڪمل، 65:1981)

شهر جو گوڙ رڳن ۾ تو ڀُڪي،
گوڙ جو شهر تي ويو جسم سڄو.

آ فسادن جو اڏو شهر جو چونڪ،
اِن تي ليڊر جو ڪوئي نانءُ رکو.
(ڪمل، 29:1981)

ڪوئي افواهہ ڪامياب ويو،
لٺ کڻي سيڪو گهر مان نڪتو آ.
(ڪمل، 62:1981)

شهريت جو عنصر، ڪمل جي غزل جي روح وانگر آهي. ڪمل سنڌي غزل کي موضوع، ٻولي، مواد، پيشڪش مطابق هڪ نئين دل لُڀائيندڙ صورت ڏني. مٿيان شعر غزل جي اڳوڻي روايت تي ڀاري آهن. ڇو تہ سندس غزل شهري مزاج ۽ ماحول مان پچي راس ٿيل آهي. هن جو غزل غير رواجي ٻولي ۽ لفظ-سٽاءَ تي بيٺل آهي. ان ۾ تمثيلي انداز موجود آهي.

ڪمل جو اهو وڏو ۽ اهم ڪارنامو آهي، جو هن نئين فضا، نئين مواد، نون موضوعن ۽ شهري زندگيءَ جي مختلف پهلوئن کي آرٽ ۽ ڪاريگري ۽ فنڪاراڻي

رنگ روپ سان نئين غزل ۾ آندو. هن جي نئين غزل جي نشاني نئين ٻولي، نيون علامتون، نوان اشارا، نوان موضوع، نوان احساس ۽ نئون ذهني رويو آهي. هن غزل ۾ اڻ ڏٺل منظر، غير رواجي خيال ۽ تصور آندا. ان لاءِ ڪمل جي نئين غزل، نئين ۽ تازي فضا کي جنم ڏنو. هن ٻين ۽ غير شاعراڻن لفظن کي نئين علامت ۽ نئين معنويت ڏني. سندس غزل ۾ معنيٰ ۽ تصور جو الڳ جهان آهي. ڪمل شهري ۽ مشيني زندگيءَ جي هر روپ کي اُگھاڙيو آهي. شهري ۽ مشيني زندگيءَ ۾ رت جا رشتا بہ دولت، لالچ، هٻچ، ۽ حرص جي بنياد تي هڪٻئي جا ويري ٿي پوندا آهن. رت جي رشتن جي ويري هجڻ ۽ انهن جي ويڙهہ، لڙائيءَ ۽ گهر ٽُٽڻ جي احساس کي ڪمل نون اشارن ۽ نين علامتن ذريعي تخليقي انداز ۾ فنڪاراڻي حسن سان اظهاريو آهي.

هر ٻِت تي الڳ نعرو لکيل آ،
هي گهر تہ ڪِرڻ جهڙو لڳي ٿو.
(ڪمل، 47:1981)

❊

گهر جي ٻِتيُن مان شاڪ اڇي ٿو،
ٻُنيد تار جو ٽُٽي پيو آ.
(ڪمل، 49:1981)

❊

اکيون، ڪن، شهر جا گروي هئا، ٽئنڪر جي رستن وٽ،
گهٽو ئي بُلبُليُن چيخيو: بهار آيو، بهار آيو.
مهاندا پنهنجا ديوارون ڪري، نڪتا گهٽيُن ۾ دوست،
خوشيءَ جو ڇهري تي ڇُنبڙائي هر ڪو اشتهار آيو.
(ڪمل، 14:1981)

’هر ٻِت تي الڳ نعرو‘، ’ڪِرڻ جهڙو گهر‘، ’ٻِتيُن مان شاڪ اڇڻ‘ ۽ ’ٻُنيد تار جو ٽُٽڻ‘، نئين دور ۽ نئين غزل جون نيون علامتون ۽ نوان اشارا آهن. رت جي رشتن جي وچ ۾ لڳل سرد جنگ کي جديد نوع ۾ نئين دور سان وابستہ لفظن ۽ نين علامتن سان پيش ڪرڻ ڪمل جي نئين غزل جو ڏين آهي.

شهريت، تمدني زندگي يا اربنائيزيشن کي ان کان وڌ ڀيو ڪيئن ٿو بيان ڪري سگهجي! شهر جون اکيون ۽ ڪن گروي ٿيل هجن تہ بهار جي رُت اچڻ جو احساس

ڪيئن ٿيندو. شهري زندگيءَ ۾ تہ خوشيءَ ۽ غميءَ جا احساس بہ ذري گهٽ ختم ٿي چڪا آهن. حقيقي غم ۽ خوشي نظر ئي نٿي اچي. اشتهارن وانگي ماڻهو بہ اشتهارن جو ڏيک ڏيڻ لڳا آهن. اڄ جو ماڻهو احساسن کان عاري مشيني ۽ ميڪنيڪل زندگي جيئي ٿو.

غزل کي شهري ۽ مشيني سُڀاءَ ۽ مزاج عطا ڪرڻ لاءِ، موضوع، ماحول ۽ ٻوليءَ جي سطح تي هن اڪيلي سَر اهو ڪم سرانجام ڏنو. هن پنهنجي غزل ۾ جديد دور جي آڏار تي شهري زندگيءَ جي گهرجن، پهلوئن ۽ مسئلن کي شعرن ۾ سمائي ان ۾ پنهنجي تخليق جا رنگ ڀريا.

ٿي. وي ٽاور ڍهي پيو آ،
وقت شهر جو وڏي پيو آ.
گاڏي ليٽ آ، اڄ پڻ ٻيبو،
ممي ممي ڪري سُمهي پيو آ.
(ڪمل، 49:1981)

ايم ڪمل غزل جو مزاج ئي تبديل ڪري ڇڏيو ۽ نئين دور جو ترجمان صنف بڻائي ڇڏيو. سندس غزل شهري ۽ صنعتي تهذيب ۾ رچيل آهن. هن جي غزل جون پاڙون ان سماج ۾ کُتل آهن. سندس غزل ۾ گهرائي ۽ نئين دور جو شعور آهي. هن شهري تهذيب جي گُهٽ، ٻُوسٽ ۽ گندگيءَ کي بہ پنهنجي اظهارِ بيان جو وسيلو بڻايو. هن پنهنجي غزلن جي ٻئي مجموعي ’روشن راهون ڏنڊلا ماڳ‘ ۾ ئي غزل ۾ نئين فضا قائم ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي هئي.

”چند رومانوي غزلن سان گڏوگڏ، گهڻن غزلن جي فضا، روايتي غزل جي فضا کان اور طرح جي آهي. “(3)

’اور طرح جي فضا‘ قائم ڪرڻ جي لاءِ هن غزل جي روايتي پنڌ پيچرن کي ڇڏي، ان ۾ نوان شاهراهہ ٺاهيا. ان ۾ داخلي ۽ خارجي حالتن کي نئين انداز ۾ پيش ڪيو. جديد دور جي مناسبت سان ان ۾ نيون علامتون، استعارا، تشبيهون ۽ ترڪيبون آنديون. ان ۾ نئين شهري زندگيءَ جا الميا، مسئلا ۽ ان جا مختلف پهلو آندا. ان ۾ نئون شعري مزاج ۽ نئون شعري رويو آندو. ان لحاظ کان ڏسجي تہ ڪمل جو غزل شهري ۽ مشيني زندگيءَ جي واقعن ۽ حالتن، خوف ۽ غير سلامتي، اجنبيت، خوف، دهشت ۽ بيوسيءَ جو ’نوٽ بڪ‘ آهي.

هن پنهنجي نئين غزل ۾ هر لحاظ کان غزل جي روايتي تصور جا بنياد ئي لوڏي ڇڏيا. هن اياز ۽ شيام جهڙن شاعرن جي موجودگيءَ ۾ سنڌي غزليہ شاعريءَ جو مزاج بدلائي ڇڏيو. فڪري سطح تي شيام جي تخيلاتي ۽ جمالياتي پهلوءَ بجاءِ هن اياز جي فڪري تقليد بہ ڪئي ۽ ان ۾ نوان اضافا ۽ واڌارا بہ ڪيا. اياز جي غزل وانگر، ڪمل جو غزل بہ سماج ۽ معاشري سان سلهاڙيل آهي. ان جي برعڪس شيام جو غزل فردِ واحد جي تخيلاتي دنيا سان تعلق رکي ٿو. ڪمل فڪري سطح تي اياز جي اسڪول آف ٿاٽ سان واسطو رکندو هو. ان لاءِ هن جي غزل جو تعلق شهري سماج ۽ جديد زندگيءَ سان آهي.

شهر ۾ گولي هلي، پوءِ الائي ڇا ٿيو،
خلق هڪ پاسي ڀُڪي، پوءِ الائي ڇا ٿيو.
هڪ ڌماڪي سان سڄي روشني ميري ٿي وئي،
اوچتو ڏُوڙ اُڏي، پوءِ الائي ڇا ٿيو.
(ڪمل، 65:1986)

❊

تون ٿو هر حادثي تي ڀِڄي وڃين،
شهر ۾ ڪهڙي ڇريائپ ٿو ڪرين!
(ڪمل، 39:1981)

❊

رزق جي ڇانوَ ۾ بہ ويلا ڏئي،
شهر، گُهٽ گندگيءَ سان ماريو آ.
(ڪمل، 25:1981)

❊

هر مڪان هت وڏيءَ عمارت جو
ڪنهن نہ ڪنهن ڏنڌي جو اَڏو آهي.
(ڪمل، 63:1986)

❊

هڪبئي کان هتي هر ڪو لِڪل آ،
هي شهر گُهمٽ جهڙو لڳي ٿو.
(ڪمل، 47:1981)

هو شهر کي هر حالت ۾ قبولڻ ۽ شهري رويو اختيار ڪرڻ جي تلقين ڪري ٿو.

گوڙ گُهٽ، گند تي هرو جلدي،
دوستو شهر جا ٿِيو جلدي.
(ڪمل، 41:1981)

٭

شهر ۾ آن تہ ماڻهن سان،
رستو پيو شهر وارو رک.
(ڪمل، 69:1986)

مٿين شعرن ۾ ڪمل پنهنجي انفرادي تجربي ۽ مشاهدي جي وسيلي خيالن جي اُڻت ڪئي آهي. ان سان گڏوگڏ شهري سماج جي گڏيل تجربي ۽ ماڻهن جي گڏيل احساسن کي بہ پنهنجي غزل ۾ سمايو آهي. هو پنهنجي فڪر ۽ خيال سان انسان جي احساسن کي ڏونڏاڙي چڏي ٿو. ڪمل جا غزل شهري سماج جي نفسياتي صداقتن، فڪر، سوچ ۽ حقيقتن جي لحاظ کان مختلف ۽ منفرد آهن. جيڪي شهر جي سماجي ڏارا ۽ ان جي سچائيءَ جو اهم حصو آهن. سندس غزل شهر واسين جي اجتماعي اهنجن ۽ تڪليفن ۽ انهن جي اندر جي آواز جا عڪس آهن. ڪمل جي غزل جي مواد ۽ موضوع جو عام تاجي پيٽو رواجي ۽ روايتي ناهي. سندس غزل علامتي، تمثيلي ۽ غير روايتي آهن. جيڪي انيڪ معنوي ۽ فڪري خوبين سان سينگاريل آهن.

ڪمل، ان دور ۾ ذهني ڪنگالپڻي جي ڳالهہ ڪئي هئي، جڏهن اڃان ميڊيا جي يلغار نہ آئي هئي. هڪ سرڪاري ٽي. وي چئنل هوندو هو جيڪو اسان جي ذهنن کي قابو ڪرڻ ۾ محو هوندو هو ۽ اسين روز سرڪاري سچ ٻُڌڻ جا عادي ٿي پيا هئاسين. وڏا شاعر وقت کان اڳي سوچيندا آهن. ڪمل بہ ميڊيا جي يلغار جو هن اڳواٽ ئي اندازو لڳايو هو.

روشن آ منهنجو سُپاڻو،
ٽي. وي ريڊيو جي خبر آ.
(ڪمل، 38:1986)

٭

افسوس ڪجي يا کِلجي اُن تي،
جو کوهہ جي پٽ مٿان سُتو آ.
(ڪمل، 16:1981)

ان شعر جي روشنيءَ ۾ موجوده دور جي ٽي وي چئنلز کي ڏسجي ۽ اهو بہ ڏسجي تہ اهي اسان کي اصل سچ ڏيکارڻ

بجاءِ سرڪاري سچ ڏيکاري رهيا آهن ۽ اسان وقت ۽ حالتُن کان بي خبر آهيون.

وقت ۽ حالتن کان بي خبر ماڻهو ڪمل جي غزل جو اهم موضوع آهي. هن ذهني ڪنگالپڻي کي پنهنجي مخصوص انداز ۾ شعري حسن سان بيان ڪيو آهي.

ذهني ڪنگالپڻي کان علاوه ”بيوسي“ بہ ڪمل جي غزل جو اهم عنصر آهي. هن انسان جي بيوسيءَ کي تخليقي انداز ۾ نون اصطلاحن ۽ نين علامتن سان پيش ڪيو آهي.

بي مُهانڊي تا ڦِرون،
زندگيءَ مُنهن نہ ڏنو.
(ڪمل، 20:1981)

’بي مُهانڊي ڦِرڻ‘، نئين معنوي حسن سان ڪتب آيل آهي. ڪمل جي غزل جي شعري شبداولي يا لُغت الڳ آهي. جنهن ۾ نيون علامتون، نيون ترڪيبون ۽ لفظن جون نيون معنائون ملن ٿيون. ان شعر ۾ ’بي مُهانڊي ڦِرڻ‘ جو اصطلاح، انسان جي اصل سُڃاڻپ وڃائڻ ڏانهن اشارو آهي. جديديت پُڄاڻان دور جو عڪاسي ڪندڙ شعر آهي. جنهن ۾ ٻُڌايل آهي تہ انسان جي سُڃاڻپ وڃائجي وئي آهي. ڪمل جي ان شعر جو رنگ گهڻو نرالو ۽ تخليقي حسن رکندڙ آهي.

ڪمل، جي غزل ۾ ڏاراڻپ ۽ لاتعلقي جو عنصر بہ نمايان آهي.

شهر سارو سُڃاڻي ٿو هن کي،
ڪنهن کان پِي پُڇ، هو اجنبي آهي.
(ڪمل، 10:1981)

❊

شهر ۾ ڪنهن کي ڪو سُڃاڻي نٿو
پنهنجو ڏَس پاڙي ۾ پُڇائي ڏِس.
(ڪمل، 50:1986)

❊

پيپر مان پئي سُڌ جنهن جي موت جي اڄ مون کي،
تنهن شخص سڄڻ جو منهنجي پاڙي ۾ ئي گهر آ.
(ڪمل، 64:1981)

غزل جي هر شعر ۾ موجود خيال ڏارائپ ۽ لاتعلقيءَ جي عنصر کي ظاهر ڪندڙ آهي. اهو موضوع ۽ خيال ڪمل جي نئين غزل جي نئين روايت جو بنياد محسوس ٿين ٿا. روايتي غزل وانگر ڪمل جي نئين غزل ۾ موسيقي ۽ تغزل ڳولڻ بيسود آهي. ڪمل جي غزل جي ٻولي ڳوري، رُکي ۽ کهري آهي. هن انهيءَ ڳوري، رُکي ۽ کهري ٻوليءَ مان پنهنجي 'نئين غزل' جو مجسمو تراشيو آهي هن غزليہ ٻوليءَ جي روايتي تصور جا بخيا اُڌيڙي ڇڏيا. شعري مزاج ۽ موضوعن جي فطري اظهار مطابق هن ٻولي ڪتب آندي آهي. هن جي ٻوليءَ ۾ ڪٿي ڪرختگي بہ آهي. هن جو غزل موسيقي ۽ تغزل جي بيساکين تي بيٺل ناهي.

> "هن غزل کي فڪر ڏنو ۽ غزل جي ملائميت واري فطرت کي هٽائي،
> اُن کي ڪُردرو ۽ سختگير (رف ۽ ٽف) بڻايو آهي ۽ اهڙي نموني غزل
> جو مُول (basic) سُڀاءُ ڦيرايو آهي." (4)

ڪمل جي غزل ۾ ڪي بہ لفظ غير شاعراڻا ناهن. هن غزل جي لاءِ ممنوع ٿيل ڪيترن ئي لفظن ۽ موضوعن کي پنهنجي فڪر ۽ احساس جي شدت سان پيش ڪيو آهي.

لکن جا خواب ٿا رڳئي ۾ ملن،
اڃا ڇئو ٿا مهانگائي آ.
(ڪمل، 28:1986)

ڪير ڪنهن کي، ڪڏهن، ڪٿي تو ڪکي،
هر بشر جي نهار زهري آ.
(ڪمل، 41:1981)

دوست ماهر مليم ۽ هاڻي مان پڻ.
وار پويان ڪرڻ سِکيو آهيان.
(ڪمل، 63:1981)

بس عيب اٿس هڪڙو منهن وقت تي ڦيرڻ جو
نہ تہ هو ٻيءَ طرح مڙس آ منصور ۽ دلبر آ.
(ڪمل، 64:1981)

ٿاهہ جي راهہ پيي ويا بند ڪري،
جي هٿا ڳالهہ کي ٿاهڻ آيا.
(ڪمل، 1986:44)

انهن شعرن ۾ شاعر طنز ڪئي آهي. اهي طنز ڀريا (ironical) شعر آهن. اِهي شعر پنهنجي جوهر ۾ ڇهندڙيون آهن. رمز ڀريا اشارا آهن. شاعريءَ ۾ طعنہ زني(irony) اثر ڇڏيندي آهي. ڪمل جي غزل جي اهم عنصرن ۾ طعنہ زني بہ هڪ اهم عنصر آهي. جنهن ذريعي هن سماج جي مُنهن تي چماٽ وهائي ڪڍي آهي. ڪمل (ironical) طنزيہ شعرن ۾ ڪيترن ئي لفظن کي نيون معنائون ڏئي ٻوليءَ کي وسعت ۽ تازگي بخشي ڳيدار بڻائي ڇڏيو آهي. ان لحاظ کان ڪمل جو "نئون غزل" هڪ نئين غزليہ لُغت سان شناسائي ڪرائي ٿو.

هن اڪيلي سِر 'نئين غزل' جي رهبري ڪئي آهي. هن غزل ۾ جيڪي نيون روايتون قائم ڪيون ان جا ڪي ٿورا عڪس هند جي سنڌي غزل گو شاعرن وٽ ملن ٿا. شهري زندگي ۽ جديد مشيني سماج جا موضوع، واقعا، حالتون ۽ مسئلا غزل جي روايتي موضوع سان ٺهڪي نٿا سگهجن. هن پنهنجي 'نئين غزل' ۾ روايتي موضوع، روايتي فضا، روايتي ڪردار، روايتي ماڳ ۽ ٽاڻا، روايتي علامتون ۽ اشارا بدلايا. موضوعن جي انفراديت، شهري ۽ ميڪنيڪل زندگيءَ جا مختلف پهلو نئين فضا آڻڻ واري تجربي ۽ انفرادي رنگ کيس پنهنجي دور جو نمائنده ۽ جديد غزل گو شاعر جي سُڃاڻپ عطا ڪئي.

ڪمل شهري زندگيءَ کي انتهائي ويجهڙائيءَ کان ڏٺو ۽ ان جو مشاهدو ڪيو. هن جي لفظ لفظ مان شهري مزاج ۽ شهري روپ بہ ڪڪي ٿو. شهري مزاج هيٺ جي ڪري هن جا غزل رُڪا ۽ مشڪل پسند آهن. ڪمل غزل ۾ پنهنجي ماحول جي عڪاسيءَ لاءِ شهر جي ڪلچر، شهري مزاج، شهري پس منظر ۽ شهر جي تمدن کي اظهارِ بيان جو ذريعو بڻايو.

پنهنجي پاڇي پيي ٿي ڇرڪايو ڪمل،
شهر اونداهين گهٽيءَ جهڙو هو.
(ڪمل، 1986:25)

ڏينهن جو وچ شهر ۾ ٿي ڦُر ٿئي،
۽ تون گُهگهہ ۾ ٿو سُجو رستو وڃين!
(ڪمل، 1986:23)

سڄي گهٽي ئي ڇيخون پُڏي ٿي،
اسين ئي پنهنجو در ڇو کوليون.
(ڪمل، 1995:24)

پونڪ پِي ناهي ڪُتي جي،
ڪجهه نہ ڪڇ ٿيندو گهٽيءَ ۾.
(ڪمل، 1981:11)

مٿين شعرن ۾ خوف جو عنصر ڏسي سگهجي ٿو. جيڪو عنصر ڪمل جي غزل جو هڪ اهم عنصر آهي. خوف جو تعلق نفسيات سان آهي ۽ شهري ماڻهو جي نفسيات جو ڪمل جراح شاعر آهي.

آخري شعر کي ئي ڏسجي تہ ڪُتي جي پونڪ نہ هئڻ مان مُراد حالتون ٺيڪ ناهن. اڃاتي ماٺ مان ڪجهہ ٿيڻ جي انديشي کي صرف نئون غزل ئي ظاهر ڪري پئي سگهيو. هن شعر ۾ ڪمل، ڪُتي جي پونڪ کي هڪ نئين علامت طور ڪتب آندو آهي، هن مٿين شعرن ۾ خوف جا مختلف رنگ ۽ منظر سمايا آهن.

ڪمل جي غزل جي سڀ کان اهم خوبي غزل ۾ تضاديہ جوڙا يا تضاديہ خيال آڻڻ آهي. جيڪا خوبي هن جي غزل جي اسلوب جو اهم فني خوبي آهي. هن جي ان خوبيءَ بابت واسديو موهي جو چوڻ آهي تہ:

> ”(1999) تائين منهنجي اندازي مطابق توهان جا 720 غزل مجموعن ۾ شايع ٿيا آهن. . . . . ها، تہ 720 غزلن مان شايد توهان ڇرڪ پريو. صرف 44 اهڙا غزل آهن، جيڪي تضاديہ خيال کان آجا آهن، باقي سڀ غزل اظهار جي ساڳين گهوڙين تي آهن. پوءِ پلي ڪن غزلن ۾ صرف هڪ شعر تضاديہ هجي يا ڪي غزل سڄي جا سڄا تضاديہ هجن. “ (5)

تضاديہ جوڙا ۽ تضاديہ خيال ڪمل جي اظهار ۽ هن جي غزل جي رنگ ڍنگ جو هڪ اهم حوالو آهي، جنهن سان سندس غزل سُڃاتو وڃي ٿو. ڪمل جو غزل ان لحاظ کان اسلوب جو نئون ۽ انفرادي تجربو محسوس ٿئي ٿو. تضاديہ اظهار جو رنگ ڪمل جي شعوري ڪوشش هوندي بہ پنهنجي جوهر ۾ اصل ۽ فطري محسوس ٿين ٿا، جنهن ۾ هن جو شاعراڻو رنگ پوري طرح نکري نروار ٿي ڪمال تي پهتل نظر اچي ٿو.

هاڻ اسان جي آزادي،
سنڌر مليو ۽ سينڌ وئي.
(موهي، 38:2007)

سنڌر جو ملڻ ۽ سينڌ جو وڃڻ، خيال جي ٽڪراءَ تي آڌاريل خوبصورت شعر آهي. تضاديہ خيال يا خيال جي ٽڪراءَ تي ٻيئل ڪجھ ٻيا شعر بہ پڙهندا هلون:

حيرت ۾ سڄو ئي شهر آ اڄ،
ٿيو ڪجھ نہ ٿيڻ جو حادثو آ.
(ڪمل، 12:1981)

پنهنجون خواهشون نديون ٿي ويون،
ٻار هاڻي وڏا ٿيا آهن.
(ڪمل، 18:1981)

تضاديہ لفظن مان ڪي شعر ڏجن ٿا:

چنڊ تي ڪائي باھہ دُکي هي،
ڏينهن ٺڌي جي رات تپي هي.
(ڪمل، 59:1986)

رڙ نہ جهٽيندا، سُس پُس ٻُڌندا،
ڇا دوريءَ جي آ ويجهائي.
(ڪمل، 43:2007)

شريف هو، جيسين غريب هو،
هاڻي هفتا ٿو ڪارائي.
(ڪمل، 30:1986)

"سبحان الله، امير-غريب ۽ شريف-بدمعاش جو ٽڪراءَ بنا امير ۽ بدمعاش چوڻ جي، واھہ." (6)

ڪمل جي غزلن جا ڪيترائي شعر هن جي مخصوص غزليہ انداز ۽ هن جي مخصوص شعري اسلوب کان گھڻو مختلف ۽ منفرد آهن، جن ڪي پنهنجو الڳ شعري رنگ ۽ الڳ شعري حسن آهي. جيڪي غزليہ شعر، هن جي ٻين شعرن کان گھڻو نئون ۽ نرالو ۽ تخليقي حسن جو حسين نمونو آهن.

ڪڏهن تہ پنهنجي تصور بہ روشني بخشي،
ڪڏهن تہ دل بہ جلائڻ سان سوجهرو نہ ٿيو.
(ڪمل، 28:1981)

صرف آواز ڪي ئي صورت ناهہ،
ماٺ ڪي پڻ ڪو پنهنجو چهرو آ.
(ڪمل، 45:1981)

پُنيءَ پُنيءَ تي لکيل آ، فسانو گهاوَن جو،
ڇُريءَ ڇُريءَ تي ڇپيل آ، ڪوئي وفا نہ ڪري.
(ڪمل، 24:1986)

داغ ڦهريندڙ جا سُڪندي سَڙندي سارينداگ رهيا،
تازا ڏوتل ڪپڙا اُس ۾ لُڙڪ هاريندا رهيا.
(ڪمل، 31:1986)

رستي تي اُگهاڙن پيرن لئہ،
اُس اڪيون وڇائي ويٺي آ.
(ڪمل، 54:1986)

ساهہ ئي مون ڪي ڪڍڻ ٿا،
مان ڪٿي ساهہ ڪڍان ٿو.
(ڪمل، 62:1986)

ٻوٻون پهر آ ڳورهاري رات جو،
ڪير ڄاڻي صبح ڪهڙو ٿي ڄڻي.
دل تہ زخمن جو ڳُتيل هڪ جهنگ آ،
هاڻي ويهي ڪير هن جا وڻ ڳڻي.
(ڪمل، 23:1995)

مٿيان شعر هن جي ’نئين غزل‘ ۽ اُن جي خاص قسم جي اسلوب (diction) کان گهڻا منفرد ۽ نرالا ۽ تخليقي بُلنديءَ جو حسين نمونو آهن. مٿين شعرن ۾ ڪمل جي غزل جو هڪ نئون روپ سامهون اچي بيٺو آهي. اهڙا تخليقي ۽ تصوراتي حسن رکندڙ حسين شعر، ڪمل جي سُڄاڻپ بڻيل ’نئين غزل‘ جي فضا مان ٻاهر ڪڍي اچن ٿا ۽ هڪڙي نئين خوشبوءِ ۽ هڪ نئين رنگ سان آشنا ڪن ٿا. پر ڪمل جي غزل جو مجموعي رنگ، هن جي نئين غزل ۾ ڀسي سگهجي ٿو. ڪمل جي نئين دور جي ڀرپور عڪاسي ملي ٿي. نئين دور جي زندگيءَ سان جُڙيل ڪيترائي اهم پهلو آڻي، ان کي شاهوڪار بڻايو آهي. مجموعي طور تي: ”ايم ڪمل جي شعر ۾ ڪردار ٽڪل، اندران ٽُٽل، خوف زده، ماضي ۽ مستقبل جي تباهه ڪن انديشن، حادثن، اتفاقن کان هيسايل، اڄ جي زندگيءَ جي گُهٽ ٻوساٽ کان آزادي، خود پاڻ سان به ٻن وکن ملڻ کان وانجهيل آهي. جا حقيقت اڄ اسين محسوس ڪري سگهون ٿا. (7)

ڪمل جي غزل ۾ نئين ماحول ۽ نون موضوعن ۽ نين علامتن سبب انوکائپ ۽ انفراديت آهي. هن پنهنجي غزل کي وڌ کان وڌ نئين ۽ بدليل دور جي ماحول مطابق موضوعن ۽ احساسن جي وسعت ۽ گهرائي بخشي آهي. هن غزل کي جدت، انوکائپ، انفراديت، احساسن جي نئين اُٿت، نئين ۽ بدليل دور جي رنگ وسيلي تخليقي ۽ فنڪارانه ڪمال عطا ڪيو آهي. انهن خوبين سبب ڪمل جو غزل، سنڌي غزل ۾ نئين روايت آهي. جيڪا روايت ’نئين غزل‘ جي تحريڪ وانگر لڳي ٿي، جنهن جو ڪمل اڪيلو شهسوار هو.

حوالا

1. ڪمل، ايم. روشن راهون ڏنڏلا ماڳ، ڪمل ڪتاب گهر اُلهاس نگر، 1981ع، ص 68
2. ڪمل، ايم. روشن راهون ڏنڏلا ماڳ، ڪمل ڪتاب گهر اُلهاس نگر، 1981ع، ص 69
3. ڪمل، ايم. روشن راهون ڏنڏلا ماڳ، ڪمل ڪتاب گهر اُلهاس نگر، 1981ع، ص 4
4. موهي، واسديو ورهاڱي کانپوءِ سنڌي غزل جو هڪ ٽنڊ بڪ، سنڌي ساهتيه اڪادمي گانڌي نگر، 2008، ص 276
5. موهي، واسديو ٻُالهه شاعريءَ جي، تائيمس پبليڪيشن اُلهاس نگر، 2007ع، ص 46
6. موهي، واسديو ٻُالهه شاعريءَ جي، تائيمس پبليڪيشن اُلهاس نگر، 2007ع، ص 42
7. سولنگي، حُبدار، سنڌي غزل جو اڀياس (فن، فڪر، هيئت، ابتدا، اوسر ۽ لاڙا) سمبارا پبليڪيشن، 2017ع، ص 162